

ОСОБИСТІСТЬ В ІСТОРІЇ ДОБРОЧИННОСТІ АБО ЧИЇ ІМЕНА НОСИЛИ ДІТЯЧІ ПРИТУЛКИ В УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано історію сирітських установ в Україні. Показана роль приватної ініціативи у створенні притулків для дітей. Представлено персоналії, іменами яких називались заклади.

Ключові слова: сирітський притулок, діти, доброчинці, пожертвування, приватна ініціатива.

Проанализирована история сиротских учреждений в Украине. Показана роль частной инициативы в создании приютов для детей. Представлены персоналии, именами которых назывались заведения.

Ключевые слова: сиротский приют, дети, благотворители, пожертвования, частная инициатива.

The article deals with the history of orphanages. There has been shown a role of personal initiative in creating children orphanages. The persons reflected in the names of the orphanages are mentioned.

Key words: orphanage, children, fairy godfathers, donations, private initiative.

Доброчинність як соціальне явище зародилась і набула розвитку з давніх часів. Під впливом християнства поширювалась приватна допомога у вигляді досить примітивної форми – роздавання милостині. Завдяки поширенню ідей гуманізму та Відродження почали виявлятися організовані й цілеспрямовані форми приватної доброчинності – допомога навчальним закладам, безкоштовне лікування хворих, пожертвування на будівництво пам'ятників і різноманітних закладів, допомога постраждалим від нещасних випадків тощо.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії поширеним явищем стало відкриття приватних навчально-виховних закладів

для дітей-сиріт. Вивченням цього процесу займалися С. В. Агуліна [1], С. С. Заєць [18], Г. Л. Махорін [24]. Діяльність окремих благодійників, які організовували дитячі притулки, досліджували Д. Н. Григор'єв [10], І. С. Гребцова та С. А. Накаєва [9], О. М. Бобкова [6] та ін.

Однією з малодосліджених проблем існування приватної доброчинності залишається питання про роль особистості в організації опіки над малолітніми безпритульними дітьми. У Російській імперії та українських губерніях, що входили до її складу у XIX – на початку XX ст., існували сотні установ і закладів опіки й виховання дітей, заснованих на приватні кошти, з приватної ініціативи. У першій половині XIX ст. набула поширення тенденція називати заклади опіки й піклування над дітьми іменами августійших осіб – представників імператорської родини: Миколи I, Олександра II, Олександра III, Олексія Миколайовича, Марії Олександрівни, Марії Федорівни, Олександри Миколаївни. Саме ця тенденція особливо була характерною для дитячих притулків, що входили до складу Відомства установ імператриці Марії [20, с. 106].

У другій половині XIX ст. доброчинні заклади для дітей, засновані та фінансовані приватним коштом, почали називати іменами їх творців – приватних осіб: багатих і не дуже, за їхнє життя та після їхньої смерті. Хто були ці доброчинці? Який внесок вони зробили у розвиток опіки над неповнолітніми? Яке практичне значення має вивчення історичного досвіду приватної доброчинності для сучасної України? Отже, метою статті вбачаємо з'ясувати, яку роль відігравали приватні особи-благодійники у створенні дитячих притулків і чому їхніми іменами називали ці доброчинні заклади.

Очевидно, одним із найперших «іменних» дитячих закладів, тобто названих на честь приватної особи, на території українських земель у складі Російської імперії став притулок для дітей, відкритий графинею Амалиєю Максиміліанівною Адлерберг у Симферополі. Ідея створення дитячого притулку у Симферополі (схвалена імператрицею Олександрою Федорівною) виникла ще у грудні 1848 р. [11, арк. 3]. Завдяки пожертвуванням було зібрано кошти в сумі 2092 крб 50 коп. сріблом, які передали на збереження до Таврійського приказу громадської опіки [11, арк. 3]. Було вирішено назвати заклад «Спаським», але його відкриття відклалося на невідзначений термін. Поштовхом стала Кримська війна, внаслідок якої

різко збільшилася кількість сиріт, безпритульних, загублених дітей, біженців з Севастополя [9, с. 89-90].

У період Кримської війни Таврійським губернатором був граф Микола Володимирович Адлерберг (1819–1892) – з 11 листопада 1854 р. по 25 травня 1856 р. Його дружина – Амалия Максиміліанівна Адлерберг (1808–1888) була позашлюбною донькою графа М. Лерхенфельда, двоюрідною сестрою імператриці Олександри Федорівни за лінією матері – княгині Терези Турн-унд-Таксіс (народженої Мекленбург-Штреліц) [9, с. 91]. Першим чоловіком Амалиї був барон Олександр Сергійович фон Крюденер [6, с. 200].

Головною справою А. М. Адлерберг стала опіка над безпорадними дітьми – жертвами воєнних дій. На зібрані серед заможних мешканців Криму пожертвування та проведену лотерею вдалось отримати понад 10 тис. крб та відкрити 4 серпня 1855 р. тимчасовий притулок для 11 дітей [11, арк. 13]. Вірогідніше, не в останню чергу, близькість до імператорської родини та високий соціальний статус дозволили А. Адлерберг втілити свої задуми ожиття.

У лютому 1856 р. А. М. Адлерберг у зв'язку з виїздом чоловіка була змушена залишити Крим, і тому, створений нею притулок виявився під опікою віце-губернатора І. Я. Браїлко. У притулку на той час перебувало 14 дітей – 5 хлопчиків та 9 дівчаток [11, арк. 4].

З 1 січня 1857 р. новий губернатор Григорій Васильович Жуковський та його дружина Катерина Іванівна Жуковська прийняли притулок під свою опіку [11, арк. 4 зв.]. Кількість вихованців збільшилася до 38 дітей (13 хлопчиків та 25 дівчаток), восени 1857 р. притулок було перетворено на постійний та названо іменем графині А. М. Адлерберг [31, с. 50]. У тому ж 1857 р. притулок було прийнято під покровительство імператриці Марії Олександрівни та включено до Відомства установ імператриці Марії Федорівни [12, арк. 1–9].

З 21 листопада 1857 р. притулок отримав власний будинок, куплений у вдови генерал-лейтенанта Раєвської за 6 тис. крб та переобладнаний [11, арк. 6-6 зв.]. 15 квітня 1869 р. були освячені та відкриті нове двоповерхове приміщення притулку на 60 дітей та церква Св. Мироносиці Марії Магдалини, загальна вартість будівництва сягнула 31 тис. 628 крб 29 коп [16, с. 60]. Значні пожертвування на притулок внесли Єлизавета Федорівна Фальц-Фейн, дружина севастопольського купця І. І. Фальц-Фейна та інші мешканці

Таврійської губернії [31, с. 51]. До 1886 р. у притулку опікувались і хлопчики, і дівчатка, а потім хлопчиків перевели до притулку імені А. Я. Фабра. На початку ХХ ст. у закладі проживало близько 80 дівчаток. У 1917 р. притулок внаслідок фінансових проблем був переданий під управління губернського земства, а у 1918 р. – заклад практично припинив своє існування [17, с. 54-55]. Зараз у будівлі притулку на вул. Пушкінській, 18 розташований Музей етнографії народів Криму.

У Сімферополі існував також ще один «іменний» притулок для хлопчиків, заснований за заповітом колишнього Катеринославського цивільного губернатора Андрія Яковича Фабра (1789–1863). Після відставки з посади губернатора у 1857 р. у чині таємного радника А. Я. Фабр повернувся до Сімферополя. Задовго до своєї смерті А. Я. Фабр склав заповіт, який декілька разів переписував і доповнював. За цим документом усе майно і капітал таємний радник заповів на користь малолітніх неімущих сиріт, прагнув заснувати сирітський будинок [6, с. 200-201].

Понад рік знадобилось душеприкажчикам А. Я. Фабра для того, щоб відкрити доброчинний заклад. 30 листопада 1864 р. у відремонтованому приміщенні відбулося святкове відкриття притулку для хлопчиків-сиріт. Сиротинцю належав дім у центрі Сімферополя, земля у п'яти повітах Таврійської губернії, млин у Бахчисараї, вартістю 300 тис. крб. Капітали сирітського будинку становили 1,2 млн. крб [32, с. 15]. На ці кошти за заповітом мали утримуватися 20 повних сиріт віком від 4 до 13 років, народжені в Таврійській губернії [6, с. 200-201].

Сирітський будинок Фабра проіснував до 1920-х рр. Як з'ясувала О. М. Бобкова, провулок, де знаходився заклад, до 30 травня 1924 р. носив ім'я А. Я. Фабра, а потім був перейменований у Раднаркомівський [6, с. 217]. Приміщення притулку збереглося до сьогодні – зараз тут знаходиться Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим (Раднаркомівська, 3) [6, с. 203].

На початку 1860-х рр. для сиріт духовного звання з приватної ініціативи був заснований притулок у Херсонській губернії. Заклад відкрився на хуторі у трьох верстах від Херсона та призначався для священнослужителів, вдів, сиріт і безпритульних дівчат духовного звання. Будівництво приміщення притулку розпочалося 22 квітня 1862 р. Засновником притулку був благочинний Херсонського Успенського собору протоєрей Максим Степанович Перепелицин

(близько 1797 – 1862), який пожертвував на заклад усе своє майно [29, с. 9]. На його честь заклад був названий «Перепелицинським». Будівництво притулку закінчилося лише 21 вересня 1864 р., вже після смерті засновника. За перші 12 років існування притулку на його утримання витратили понад 40 тис. 600 крб [26, с. 193].

Крім дівчиць та вдів до притулку у крайніх випадках також приймалися хлопчики-сироти духовного звання віком від 8 років. Кількість вихованців за статутом визначалась у 40 осіб. У 1847 р. заклад утримувався за рахунок коштів Херсонського опікунства над бідними дузовного звання – 2 тис. крб, від Григорієвського Бізюкового чоловічого монастиря – 1 тис. крб та прибутків від заповіданих землі і будинку та пожертвувань єпархіального духовенства [35, с. 111-112].

Для навчання вихованців юуло влаштовано два класи за програмою двохкласних училищ. Після закінчення курсу 1-го класу найкращих учениць віддавали до Одеського Архангело-Михайлівського училища для подальшого навчання, а інші закінчували курс виховання в притулку [35, с. 112]. У 1874 р. у 1-му класі навчалось 7 дівчаток і 1 хлопчик, у 2-му – 18 дівчаток. Діти першого класу були віком від 6 до 9 років, вивчали молитви, символи віри, навчались елементарному читанню, рахуванню, каліграфії та співу [27, с. 219]. У другому класі викладалися світова історія, російська історія, граматики, арифметика, географія, спів, ремесла, діти вчилися господарювати [27, с. 222-223].

Перепелицинський притулок підпорядковувався Єпархіальному опікунству над бідними духовного звання. До ради притулку входили голова та два члени зі священнослужителів м. Херсон, а також священник парафіяльної церкви притулку з правом дорадчого голосу [36, с. 2]. Пізніше тут виник монастир – місце отримало назву Монастирська слобідка, яка поступово об'єдналася з Циганською слобідкою. У 1921 р. у колишньому Перепилицинському притулку була організована дитяча колонія. З 1931 р. на місці притулку був збудований консервний завод [34].

У 1871 р. коштом відомого представника династії цукрозаводчиків, тодішнього міського голови Миколи Артемовича Терещенка (1819–1903) у м. Глухів Чернігівської губернії був зведений, а 1872 р. відкритий дитячий притулок на 60 місць. Заклад отримав назву «Терещеківський» та увійшов до підпорядкування Імператорського

людинолюбного товариства. У 1898 р. у притулку проживало 78 хлопчиків та 30 дівчаток [5, с. 958]. Зараз у реконструйованому приміщенні притулку на Києво-Московській вулиці розміщується Глухівська загальноосвітня школа № 3.

У 1879 р. в Одесі коштом Наталії Іванівни Гладкової (1827–1896) був заснований сирітський притулок. Добродійниця за заповітом чоловіка Михайла Романовича Гладкова, який помер 4 квітня 1874 р., назвала заклад його іменем [38, с. 744]. Одеський купець М. Р. Гладков тривалий час (з 1859 р. по 1873 р.) служив церковним старостою Одеської церкви Всіх Святих при християнському кладовищі. Довгі роки М. Р. Гладков виношував ідею створення сирітського закладу для бідних дітей Одеми. Очевидно, це було пов'язано з сімейною трагедією – єдина донька подружжя померла у дитинстві, а більше дітей у них не було [38, с. 746].

Купець був похований на цьому старому кладовищі, а потім його домовину перенесли до домової церкви Архангела Михаїла, збудованої при сирітському притулку поблизу жіночого Михайлівського монастиря [19]. На прохання Н. І. Гладкової саме на площі за Архангело-Михайлівським монастирем Одеська міська дума виділила місце для будівництва притулку, яке здійснювалося на відсотки від капіталу, внесеного засновницею. На будівництво церкви та притулку було витрачено близько 80 тис. крб [22, с. 5]. Проект притулку розробили архітектор Франческо Йосипович Моранді та Луї Сезар Оттон [29, с. 133, 213, 219].

28 липня 1878 р. Н. І. Гладкова звернулась до Одеського градоначальника з проханням про затвердження статуту сирітського притулку [13, арк. 1]. 6 квітня 1879 р. був затверджений статут притулку. 4 листопада 1879 р. відбулося святкове освячення та відкриття притулку та Михайло-Архангельської церкви, названої на честь М. Р. Гладкова [13, арк. 9].

До притулку імені М. Р. Гладкова приймалися круглі сироти-хлопчики віком від 4 до 12 років, винятково православного сповідання, та перебували у закладі до 16-17 років. Притулок був розрахований на 50 осіб. У 1882 р. відбувся перший випуск вирит, які закінчили курс навчання народного училища. Десять вихованців отримали пільги IV розряду на відбукання військового обов'язку [21, с. 4].

Притулок функціонував майже 40 років і знаходився на вул. Успенській, 2 [2, с. 90]. У 1918 р. не його місці був створений дитячий будинок № 57. Церква була закрита, а майно 2 травня

1922 р. конфісковано. З 1928 р. у приміщенні дитбудинку розташувався Єврейський педагогічний технікум [25], а після війни був збудований воєнний шпиталь № 411 [29, с. 133]. Зараз на місці колишнього притулку Гладкова зведені новобудови.

У м. Суми Харківської губернії дитячий притулок був відкритий 1 серпня 1888 р. з ініціативи Наталії Максимівни Харитоненко (1829–1904), у дівочтві – Лещинської. Вона була другою дружиною відомого сумського цукрозаводчика, дійсного статського радника Івана Герасимовича Харитоненка (1822–1891) [30, с. 4]. У шлюбі подружжя мало єдиного сина – Павла Івановича Харитоненка (1853 – 1914), який 9 червня 1888 р. був затверджений директором Сумського дитячого притулку імені Н. М. Харитоненко [14, арк. 15].

Для притулку Н. М. Харитоненко пожертвувала кам'яну садибу в 2,5 поверха. Притулок, влаштований для опіки над дівчатками винятково православного сповідання та переважно народжених на Сумщині, був рохрахований на 40–50 осіб. До закладу приймалися діти-сироти віком від 7 до 17 років [10, с. 54]. На його будівництво біло витрачено 90 тис. 829 крб, а капітал у 150 тис. крб було внесено на існування закладу [23, с. 280]. Ще до свого відкриття притулок 23 листопада 1887 р. був включений до Відомства установ імператриці Марії та підпорядковувався повітовому опікунству [15, с. 280]. Після смерті Н. М. Харитоненко з 5 серпня 1904 р. почесною опікункою притулку стала дружина П. І. Харитоненка – Віра Андріївна Харитоненко (Бакєєва) (1859–1923) [8]. При притулку знаходилось Сумське жіноче училище, яке в народі називали «пансіоном шляхетних дівіць». Його випускницям видавалась вихідна допомога, вони влаштовувалися працювати вчительками або помічницями наглядчою до дитячих притулків. З 1927 р. і до сьогоднішнього дня у приміщенні притулку по вул. Троїцькій, 20, знаходиться пологовий № 1.

З приватної ініціативи відкривалися притулки для дітей-жебраків. 25 січня 1901 р. в Одесі коштом місцевого домовласника, відставного капітан-лейтенанта Миколи Федоровича Бредіхіна був відкритий такий притулок. Благодійник, який помер у 1897 р., за духовним заповітом залишив капітал у 50 тис. крб в Одеській конторі Державного банку з тим, щоб відсотки з капіталу витрачались на Товариство піклування над малолітніми жебраками до 10 років. Притулок отримав назву «Бредіхінський» і розташовувався у цен-

тральній частині Молдованки на Дальницькій вулиці в будинку Корбула у п'яти кімнатах. У закладі перебувало 8 дітей [7, с. 390-391].

Іншим прикладом доброчинності може служити діяльність одного з найвідоміших багатіїв ХІХ ст. – киянина, купця Михайла Парфентійовича Дегтерева (1831–1898), який власним коштом будував храми, богадільні, пожертвував на стипендії для Київського політехнічного інституту, за що був обраний у 1892 р. почесним громадянином Києва [33, с. 222].

Після смерті М. П. Дегтерева (подружжя не мало дітей) був оголошений його заповіт, за яким усі капітали (близько 2 млн. 400 тис. крб) та нерухоме майно майже на 1 млн. 600 тис. крб передавались на влаштування та утримання доброчинних закладів його імені: богадільні на 500 осіб для пристарілих і покалічених осіб обох статей, православного сповідання та двох дитячих притулків – на 60 дітей віком від 6 до 13 років та притулку на 100 дітей до 6 років іменя його дружини Єлизавети Іванівни Дегтеревої. Перший притулок був призначений для сиріт, напівсиріт та таких дітей, чиї батьки не мали засобів для їх виховання та навчання. Другий притулок – для безпритульних та бідних малолітніх [4, с. 6].

Київська міська дума відвела 5 десятин землі під забудову. Проект благодійних закладів розробляв академік архітектури Володимир Миколайович Ніколаєв [3, с. 1]. Будівництво дитячих притулків іменя М. П. Дегтерева було завершено у 1902 р. Один разрахований на 100 дітей, другий – на 60. Загальна вартість притулків становила близько 200 тис. крб [37, с. 71]. Для притулків збудували два триповерхових корпуси на Старо-Житомирській дорозі (зараз вулиця Дегтярівська). Вихованці відвідували дитячий садок, а потім двокласне училище. При виповненні 13 років випускнику вручалось придане – дві пари білизни та одягу, літнє та зимове взуття, а також гроші для найму житла і початкового облаштування у дорослому житті.

Таким чином, з другої половини ХІХ ст. почала виявлятися тенденція до відкриття доброчинних закладів для опіки над дітьми-сиротами, заснованих з приватної ініціативи. Серед організаторів створення дитячих притулків переважали купці-підприємці, колишні чиновники, члени їхніх родин, які таким чином намагались реалізувати свою громадянську позицію, залишити свій особистий внесок у справі опіки над сиротами. Мотивами такої діяльності очевидно можна вважати перш за все суспільні інтереси, життєві

цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей. Доброчинна діяльність представлених осіб мала цілеспрямований і добре спланований характер: А. Фабр, М. Перепелицин, М. Дегтерев, М. Гладков, М. Бредіхін задовго до смерті залишили заповіти про надання своїх капіталів на користь безпритульних дітей. З метою увічнення пам'яті про благодійників засновані їхнім коштом та з їхньої ініціативи дитячі притулки отримували імена жертводавців. Але історичні події ХХ ст. поступово знищували це з людської пам'яті. Як вдалося з'ясувати, більшість приміщень колишніх дитячих притулків збереглася до сьогоднішнього дня. Варто було б порушити питання про відкриття меморіальних таблиць на цих будинках й відновити їхні імена. А для сучасного суспільства цей досвід приватної ініціативи міг би служити яскравим прикладом того, як реалізувати свою суспільну користь і залишити добру пам'ять нащадкам.

Бібліографічні посилання

1. Агулина С. В. Становление и развитие воспитательно-благотворительных учреждений для детей в России, середина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 10.00.01 «История педагогики» / С. В. Агулина. – М., 1996.
2. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 г. – О., 1917.
3. Благотворительные заведения коммерции советника и потомственного почётного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева, сооруженные в городе Киеве на завещанные им на сооружение и содержание средства. 1900–1902 года. Богадельне на 500 человек и два приюта на 100 и 60 детей. – К., 1902.
4. Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют потомственной почётной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. – К., 1913.
5. Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственно Его Императорского Величества Канцелярию по учреждениям императрицы Марии: в 3 т. – Спб., 1900. – Т. 2.
6. Бобкова О. М. А. Я. Фабр: портрет администратора на фоне эпохи / под ред. А. А. Непомнящего / О. М. Бобкова. – Симферополь, 2007.

7. Бредихинский приют для нищенствующих детей в Одессе // Труды вая помощь. – 1901. – № 3. – С. 390-391.
8. Былая слава (Родословная Харитоненко): [Электрон. ресурс] // Режим доступа: <http://geno.ru/article/3463/> Доступ – 27.01.2013 г.
9. Гребцова И. С. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – О., 2007.
10. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы, 2003.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1, оп. 195, спр. 844.
12. ДАОО. – Ф. 1, оп. 195, спр. 849.
13. ДАОО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1096.
14. Державний архів Сумської області. – Ф. 354, оп. 1, спр. 23.
15. Детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии. 1839 – 1889 гг. К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. – Спб., 1889.
16. Жуковский Г. В. Письма к Его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу / Г. В. Жуковский. – М., 1867.
17. Журнал заседаний Таврического земского собрания за 1918 г. // Таврическое губернское земское собрание. – Симферополь, 1918. – С. 54-55.
18. Заєць С. С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – поч. XX ст): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / С. С. Заєць. – Луганськ, 2010.
19. История храма : [Электрон. ресурс] // Режим доступа: <http://hram-vsehsvyatih.od.ua/istoriya-xrama/>
20. Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні / О. В. Кравченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 42 (№ 908). – С. 103–113.
21. Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1881 и 1882 годы. – О., 1883.
22. Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1896 год. – О., 1897.
23. Летопись пожертвованый // Детская помощь. – 1888. – № 9. – С. 280.
24. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. Л. Махорін // Наук. зап. Вінницького держ. педагогіч. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: зб. наук. пр. – Вінниця, 2003. – Вип. 6: Історія. – С. 36–40.

25. *Михальченко В.* Михайло-Архангельская церковь при приюте Гладкова: [Электрон. ресурс] // Режим доступа: <http://odessachurches.net.ua/gladkov.htm>

26. *Мухин А.* О средствах к содержанию Херсонского Перепелицынского приюта / А. Мухин // Херсонские епархиальные ведомости. – 1875. – № 6. – С. 191–198.

27. *Мухин А.* Отчёт по учебно-воспитательной части при Херсонском Перепелицынском приюте за 1874 год / А. Мухин // Херсонские епархиальные ведомости. – 1875. – № 7. – С. 219–223.

28. *Одесский вестник.* – 1863. – № 2.

29. *Пилявский В.* Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. Справочник / В. Пилявский. – О., 2010.

30. Промисловець, благодійник, меценат. До 175-річчя від дня народження І. Г. Харитоненка: бібліограф. покажчик. – Суми, 1997.

31. *Савочка А. М.* Дитячі притулки Відомства установа імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. М. Савочка // Іст. архів. – 2010. – № 5. – С. 49–55.

32. *Савелинов А. Ф.* Отчёт по осмотру детских приютов в 1900 г. / А. Ф. Селиванов // Вестн. благотворительности. – 1901. – № 2. – С. 13–20.

33. *Ступак Ф. Я.* Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2009.

34. Улицы Херсона: [Электрон. ресурс] // Режим доступа: <http://www.mycity.kherson.ua/avtory.../ul-khers.html#uk32>

35. Устав для Херсонского Перепелицынского приюта [утв. 5 августа 1874 г.] // Херсонские епархиальные ведомости. – 1875. – № 4. – С. 111–115.

36. Устав Перепелицынского приюта Херсонской епархии. – О., 1899.

37. Хроника русской благотворительности // Вестник благотворительности. – 1902. – № 12. – С. 71.

38. *Чемена М.* Слово на освящении храма в Сиротском приюте Гладкова в Одессе, сказанное при открытии приюта / М. Чемена // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1879. – № 23. – С. 743–749.

Надійшла до редколегії 18.03.2013